

Što nakon (društvene) tranzicije? Kritičke crtice uz upotrebu tranzicijskoga pristupa u sociološkim razmatranjima hrvatskoga društva

Krešimir ŽAŽAR

*Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska
kzazar@ffzg.hr*

U radu su predstavljene aksijalne konture buduće obuhvatne, sistematske i temeljite kritičke valorizacije upotrebe koncepta tranzicije u sociološkom diskursu koji obilježava postsocijalističko razdoblje u Hrvatskoj. U tom su kontekstu naznačene određene terminološke nedoumice, disciplinarno je situiran tranzicijski pristup, ukazano je na korijene njegova pojavljivanja te su predstavljene ključne odrednice i ključne premise tranzicijskog modela. Osobita je pozornost posvećena ukazivanju na manjkavosti i različite tipove kritičkih objeacija upućenih tranzicijskom pristupu koji se očituju u sljedećim stavkama: a) mehanicističkom determinizmu i izvjesnom neoevolucionizmu, b) implicitnim teleološkim pretpostavkama, c) svojevrsnom političkom redukcionizmu, d) hipotezi o sekvencijalnosti tranzicije te e) prisutnosti određenih ideoloških primjesa. Na tom se tragu predstavljaju određene modifikacije kojima su se nastojali neutralizirati pojedini nedostaci tranzicijskog pristupa, što je impliciralo odmak od pojedinih rigidnih pretpostavki klasičnoga tranzicijskog modela i proliferaciju niza pristupa koji mogućnost različitih ishoda tranzicijskih procesa ostavljaju posve otvorenom opcijom. Nadalje se tematizira pitanje trenutačnog statusa hrvatskog društva u pogledu odvijanja dinamičkih transformacijskih procesa. Također se propituje heuristički potencijal, eksplanacijska snaga i, uopće, epistemološka opravdanost upotrebe tranzicijskog pristupa. Zbog niza identificiranih manjkavosti pri tom se konstatira neprimjerenost tranzicijskog pristupa za razmatranje razvojne dinamike hrvatskoga društva. Naposljetku se pledira na razvijanje autentičnih konceptualno-analitičkih alata pogodnih za izučavanje dinamičkih društvenih procesa odnosno za makroskopsko seciranje suvremenoga društvenog okruženja. Pri konstrukciji tih teorijskih instrumenata bitno je uvažavati kontekstualne specifičnosti pojedinog društva te primijeniti holistički pristup kojim se zahvaća cjelina društvenog univerzuma odnosno izbjegavaju mogući redukcionizmi implicirani pridavanjem analitičkog primata pojedinom području društvenosti. Izgradnja autentičnih teorijskih alata, podvlači se, pokazuje se neusporedivo plauzibilnijom

opcijom od »uvoza« i nekritičke upotrebe u drugim društvenim sredinama sazanih teorijskih modela.

Ključne riječi: tranzicijski model, kritička valorizacija tranzicijskog pristupa, ekspanacijska snaga tranzicijskog pristupa, razvojna dinamika postsocijalističkih društava, suvremeno hrvatsko društvo

1. Uvod

Kolapsom socijalističke razvojne paradigme otpočeo je period društvenog razvoja koji se često pojmovno etiketira kao *postsocijalizam* ili još češće *tranzicija*.¹ Pojam tranzicije ubrzo je prihvaćen kao dominantna konceptualna kategorija koja je trebala pokazati kroz kakve društvene metamorfoze prolazi Hrvatska. Od devedesetih godina 20. stoljeća koncept tranzicije postaje sastavnim dijelom terminološkog aparata sociologije, ali i drugih društvenih znanosti, napose politologije, a pojmovni predznak »tranzicijski« učestalo je korišten pri opisivanju najšireg seta razmatranih društvenih fenomena. No, jednako kao što je koncept »tranzicije« predstavljao dominantan konceptualni instrument kojim se analitički seciralo hrvatsko društvo tijekom prvih dviju dekada nakon sloma socijalističkoga društvenog poretka, tako je, snažnog smo utiska, »tranzicijski diskurs« unatrag nekoliko godina podosta naglo i pomalo tajnovito iščeznuo iz sociološke literature.

Čini nam se stoga da je nastupio pogodan trenutak za retrospektivni pogled i kritičku valorizaciju upotrebe koncepta tranzicije. U članku namjeravamo iscertati konture budućega obuhvatnog i temeljitijega kritičkog osvrtu na sociološki diskurs o tranziciji koji je nakon 1990. postao gotovo nezaobilaznom referentnom točkom pri analitičkom razmatranju fenomenologije i procesnosti hrvatskoga društva. U ovom svojevrsnom inventarnom pregledu ključnih značajki upotrebe *tranzicijskog pristupa* nameće se nekoliko bitnih pitanja. Zasiurno jedno od krucijalnih jest kakav je heuristički potencijal i ekspanacijska snaga koncepta tranzicije, odnosno koliko je njegovo korištenje pridonijelo objašnjenju i razumijevanju društvene stvarnosti. S prethodnim, neraskidivo je povezan upit o validnosti, opravdanosti i adekvatnosti epistemološkog utemeljenja tog koncepta. Naime, ne bi trebalo zanemariti prijepor o tome je li korištenje tranzicijskog pristupa

¹ Ovaj je članak nastao na temelju rada »What after (social) transition?« predstavljenog u formatu poster prezentacije na konferenciji »Towards a European Society? Boundaries, Borders, Barriers« održane u Zagrebu od 13. do 15. lipnja 2014. u organizaciji Hrvatskoga sociološkog društva te pod pokroviteljstvom European Sociological Association i Predsjednika Republike Hrvatske.

gledano iz sociološkog rakursa uopće epistemološki posve opravdano sredstvo za analizu recentne društvene dinamike. Stječe se dojam kako se unutar domaće sociološke zajednice uopće ne raspravlja o aktualnom statusu tranzicijskih (pod pretpostavkom, dakako, da se tranzicija smatra validnim konceptualnim alatom) odnosno, u širem smislu, dinamičkih procesa hrvatskog društva. Pitanje koje se neminovno nameće jest je li proces tranzicije hrvatskog društva u potpunosti kompletiran i na temelju kojih kriterija je takova konstatacija uopće moguća. Ako je odgovor potvrđan pa se, dakle, utvrdi da je tranzicijski proces apsolviran, neizbježno je jednako izazovno teorijsko pitanje kakvo je razdoblje društvenosti nastupilo. Nadalje, ako je tranzicija okončana, a samim time tranzicijski pristup u analitičkom smislu postao izlišnim, koje su teorijske perspektive, konceptualni instrumenti i analitički alati pogodni za sociološko izučavanje fenomenologije i razvojne dinamike suvremenoga hrvatskog društva? U radu ćemo tematizirati ključne osi naznačenih problemskih sklopova tako što ćemo najprije predstaviti izvjesne terminološke prijepore i, uvjetno rečeno, disciplinarne nedoumice, u osnovnim crtama izložiti temeljna određenja i ključne postavke koncepta tranzicije, potom ukazati na manjkavosti i nedostatke koncepta, indicirati na koji način je revidiran te se ukratko osvrnuti na neke aspekte upotrebe koncepta tranzicije u domaćem sociološkom diskursu. Ističemo da nipošto nemamo pretenziju da ćemo uspjeti dovoljno temeljito predstaviti sve prijepore i dubioze koje implicira upotreba koncepta tranzicije, niti imamo iluziju da ćemo uspjeti posve deskribirati način na koji je ovaj koncept korišten u kontekstu hrvatskog društva. Taj bi pothvat svakako zahtijevao opsežnu monografiju, no to je zadaća koja uvelike nadmašuje namjere i postavljene gabarite ovoga članka.

2. Tranzicijski pristup – terminološki prijepori i disciplinarna određenja

Nije nimalo jednostavna zadaća jednoznačno kategorizirati ideju o društvenoj tranziciji, odnosno odrediti o kojoj je vrsti analitičkog alata uopće riječ. Na stanovitu zbrku koja prožima konceptualno polje tranzicije upućuje okolnost da se o istom idejnom sklopu govori kao o tranzicijskom modelu² (Maldini, 2007a, 2008; Peračković, 2004: 490), tranzicijskom pristupu (Maldini, 2007a, 2008), tranzicijskoj teoriji (Milardović, 2007: 40; Maldini,

² Svakako vrijedi istaknuti da Milardović (2007: 40–42) upućuje na to da ne postoji jedan nego više tranzicijskih modela koji, doduše, uključuju identične nizove varijabli.

2008; Lalić, Maldini i Andrijašević, 2010), tranzicijskom konceptu (Lalić, Maldini i Andrijašević, 2010), pojmu tranzicije (Županov, 2002: 11–99; Peračković, 2004) ili čak o tranzicijskoj paradigmi (Carothers, 2002).³ S obzirom da, u općenitom smislu, ideja o tranziciji sadržava izvjesne normativno-ideološke natruhe, mišljenja smo da se ona može etiketirati i kao svojevrsan tranzicijski diskurs. Teoretičari i analitičari zaokupljeni spomenutim problemskim sklopom daleko su od postizanja konsenzusa o epistemološkom statusu pretpostavke o tranziciji. Određeno moguće suglasje je, štoviše, utoliko teže postići jer je ideja o tranziciji kao analitički instrument nerijetko kontaminirana vrijednosno intoniranim stanovištima. Iz širokog dijapazona diferentnih značenjskih nijansi prisutnih kad je riječ o pojmu tranzicije, izvjesnu prednost dajemo terminu »tranzicijski pristup« jer nam se čini da se njime na primjeren način izražava raznovrsnost diferentnih teorijskih artikulacija usmjerenih na izučavanje transformacijskih procesa djelatnim u društvenim sredinama u kojima se zbiva radikalna promjena, ponajprije političkog ali i ekonomskog poretka, te niz ovim transformacijskim gibanjima generiranih društvenih mijena. Uz preferirani pojam, u tekstu ćemo podosta koristiti termin »tranzicijski model« pri čemu se ponajprije podrazumijeva prvotna inačica »klasičnoga« tranzicijskog modela kao dominantnoga analitičkog obrasca za tumačenje tranzicije do devedesetih godina 20. stoljeća. Iako je ovaj pojam donekle uži od izraza »tranzicijski pristup«, ponekad je zahtjevno iznaći razvidnu demarkacijsku liniju između dvaju pojmova. Katkad ćemo se također služiti, principijelno neutralnim, izrazom »pojam tranzicije«, a na pojedinim mjestima također će se, kao izraz referiranja na određenog autora, pojavljivati sintagma »tranzicijska paradigma«.

Kao što je iznimno tegobna zadaća odrediti primarnu narav razmatrane ideje, tako je i prilično zahtjevno naznačiti razdjelnice između pojedinih znanstvenih disciplina koje su njome zaokupljene. Kako se u fokusu tranzicijskog pristupa nalazi analiza promjena političkoga institucionalnog poretka, razmatranje tranzicije nesumnjivo je predmet politologije. Budući da u temeljnim premisama tranzicijski pristup pretpostavlja institucionalni pomak s autoritarnih političkih režima prema demokratskom tipu poretka, valja naglasiti da se pojmu tranzicije vrlo često pridaje oznaka *demokratska*. Stoga se u okviru politološkog diskursa po pravilu susreće sintagma

³ Osim toga, izgledno kao dio metaforičkog manirizma, Milardović (2007: 42) upotrebljava i sintagmu »tranzicijska igra«.

demokratska tranzicija. No, teze o tranziciji nisu usmjerene isključivo na političku sferu već, primjerice u slučaju bivših socijalističkih društava, tematiziraju i korjenite promjene ekonomskog poretka koje se manifestiraju kao prijelaz od planskog i centraliziranog gospodarstva prema tržišnoj privredi. Dakako da se radikalne transformacije političkog i ekonomskoga socijetalnog poretka reflektiraju i na druge segmente društvenog života. Tako se uvidjelo da u izučavanje tranzicijskog procesa valja uključiti i analizu sociokulturnih čimbenika (Maldini, 2007b) koji neupitno utječu na dinamiku odvijanja temeljnih transformacijskih gibanja, ali ujedno predstavljaju i njihov ishod. U opreci prema klasičnoj teoriji demokratske tranzicije fokusiranoj na analizu političko-institucionalne sfere, noviji tranzicijski pristupi razmatraju obuhvatne promjene društvenih struktura, odnosno transformacije društvenog sustava kao cjeline (Kasapović 1996: 15; također i Kasapović, 1996., prema Karajić, 2000: 82). U tom proširenom poimanju procesa tranzicije, koja se više ne poima isključivo kao korjenita politička ili ekonomska tranzicija već i obuhvatna *društvena tranzicija* [kurziv K. Ž.] (Tomić-Koludrović i Petrić, 2007a: 1; vrlo slično tome također i Ilišin, 1998: 28), svoj doprinos izučavanju takovih transformacijskih gibanja daju i druge društvene znanosti. U krajnjoj instanci, tranzicija se pretvara u koncept koji upućuje na niz procesa u institucionalnoj, političkoj, kulturnoj i drugim sferama te u konačnici pretendira na obuhvaćanje cjelokupnog okvira određenog društva (Lukić i Maslov, 2014). Uključivanjem i drugih setova varijabli, osim političkih, otvorio se prostor za interdisciplinarno odnosno multidisciplinarno proučavanje tranzicijskih procesa koje je svoju disciplinarnu formu poprimilo u obličju *tranzitologije* (Lalić, Maldini i Andrijašević, 2010: 42; Carothers, 2002: 6; Peračković, 2004: 499; vidjeti i Maldini, 2007a: 795, također i Lukić i Maslov, 2014). U šarolikom disciplinarnom kolažu mjesto za izučavanje tranzicijskih procesa morala je pronaći i sociologija, jer se ionako od svojih najranijih dana, kao jednom od temeljnih zadaća, bavi izučavanjem razvojne dinamike društva (Comte, 1987: 301–304). Prema tome, neupitno je da se izučavanje društvene procesnosti u razdoblju nakon sloma socijalizma nadaje kao jedna od primarnih i naglašeno odgovornih zadaća sociologinja i sociologa. No, itekako je prijepono to je li tranzicijski model, odnosno pristup, bio adekvatno analitičko oruđe za implementaciju naznačene zadaće. Na izvjesne ozbiljne poteškoće, nedostatke i manjkavosti tranzicijskog modela upozorit ćemo nakon što u sljedećem odjeljku predstavimo njegove krucijalne pretpostavke.

3. Osnovne definicije pojma tranzicije i ključne premise tranzicijskoga modela

Kao što problemski sklop tranzicije izmiče jednoznačnim disciplinarnim kategorizacijama, situacija je izgledno još i složenija kad se nastoje sumarno odrediti središnje pretpostavke tranzicijskog pristupa. Po tom je pitanju situacija, zapravo, vrlo složena i podosta konfuzna jer pojam tranzicije od devedesetih godina prošlog stoljeća postaje svojevrsnom nezaobilaznom poštapalicom u različitim društvenim znanostima pri čemu poprima vrlo diferentne semantičke sadržaje. Uz razlike u sadržajnoj supstanci pojma tranzicije, zamjetna su također i razmimoilaženja u njegovu opsegu, ponajprije ovisno o predmetnom interesu pojedinačnih znanosti. Tako je razumijevanje tranzicije iz rakursa sociologije po pravilu šire od načina na koji se ovaj pojam koristi u političkim znanostima. No, stječe se dojam da u tom pogledu precizne granice između dviju naznačenih disciplina nisu jasno definirane. Vrlo je izgledno da je koncept tranzicije inicijalno ponikao u okvirima politologije odakle je naknadno uvezen u analitička prostranstva sociologije.

Valja ukazati na to da korijeni tranzicijskog pristupa sežu u drugu polovinu 20. stoljeća te se u određenom smislu tranzicijski model može smatrati izdankom Huntingtonove teze o »trećem valu« demokratizacije (Huntington, 1991., prema Maldini, 2007a: 782, 797). U naznačenome vremenskom periodu u širem globalnom okruženju pojavljuje se tendencija uspostave demokratskih političkih režima: model demokratske tranzicije primarno je ustanovljen kao analitički instrument za tumačenje procesa demokratizacije zemalja južne Europe i Latinske Amerike tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća, a kasnije se upotrebljava i kao konceptualni alat za izučavanje demokratskih tranzicija društava krahiranoga socijalističkog poretka, ali i za različite druge tipove društvenih transformacija (primarno političke sfere) diljem globusa (Maldini, 2007a, 2008: 80–81; Milardović, 2007: 40–41; Lalić, Maldini i Andrijašević, 2010: 33–36; Karajić, 2000: 82).

Važno je naglasiti da tranzicijski model reprezentira specifični teorijski pristup razmatranja demokratizacijskih procesa koje je potrebno razlikovati od *modernizacijskih pristupa*, koji naglašavaju relevantnost strukturnih čimbenika, te od *kulturnih pristupa*, čija je primarna značajka akcentiranje središnje eksplanacijske važnosti sociokulturnih varijabli za uspostavu i održanje demokracije (Maldini, 2007a: 782, 797; 2008: 57–75). Riječ je, dakle, o specifičnom pristupu koji podvlači značaj političkih aktera (po-

najprije političkih elita) kao inicijatora, katalizatora i stabilizatora procesa demokratizacije (Maldini, 2007a: 783; 2008: 84–85). Tranzicijski model, odnosno paradigma, počiva na nekoliko uporišnih pretpostavki (Carothers, 2002: 6–9): 1) bilo koja zemlja koja se odmiče od diktatorskog režima stremlje uspostavi demokratskog poretka; 2) proces demokratizacije odvija se u tri etape: *otvaranje*, *prekid*, *konsolidacija*;⁴ 3) isticanje presudne važnosti instaliranja institucije izbora; 4) prenaplašavanje uloge političkih elita i uopće političkih aktera te istodobno podcjenjivanje važnosti strukturnih i sociokulturnih čimbenika pojedine tranzicijske zemlje; 5) pretpostavka da demokratska tranzicija uključuje institucionalni redizajn već postojećih država. Slično tome⁵ i Maldini (2007a: 783; 2008: 82–83) izdvaja ključna obilježja tranzicijskog modela: 1) teorija aktera – proces demokratizacije poima se kao ishod intendiranog djelovanja političkih aktera; 2) pretpostavka da se demokratizacija odvija kroz tri sekvence koje od autokracije vode uspostavi demokratskog poretka; 3) strategije djelovanja političkih aktera tumače se kao paktovi među pripadnicima političkih elita; 4) podvlačenje relevantnosti normativnih demokratskih institucija, poput izbora. Prema tome, razvidan je priličan stupanj podudarnosti između dvojice navedenih autora koji, uz izvjesne minimalne razlike, gotovo identično detektiraju kružjalne pretpostavke tranzicijskog modela.

Za razliku od iznesenih aksijalnih odrednica tranzicijskog modela usmjerenih primarno na političku sferu, Peračković nudi širu definiciju tranzicije koju određuje kao »pojam koji se može definirati u širem smislu kao proces društvene promjene, kako društvene strukture tako i društvenih vrijednosti, s ciljem stvaranja nove strukture i novih društvenih vrijednosti kao smjernica za nove (poželjne) oblike društvenoga djelovanja« (Peračković, 2004: 489). Razvidno je da spomenuta definicija zauzima kudikamo opsežniji rakurs u opreci prema modelu demokratske tranzicije te, osim razmatranja socijetalnih faktora (političkih, ekonomskih i pravnih), uključuje sociokulturne i druge društvene varijable koje u konačnici supsumira u obuhvatnu teoriju modernizacije (Peračković, 2004: 489). Na tom tragu možda je još i ilustrativnije raščlanjivanje pojma tranzicije na tri kom-

⁴ Ili u originalnom izričaju: *opening*, *breakthrough*, *consolidation*.

⁵ Po ovom pitanju uputno je dodatno konzultirati i Jankauskas i Gudžinkas (2007, prema Lukić i Maslov, 2014: 208) koji osim pojedinih stavki vezanih uz političku dimenziju tranzicije, kao jednu od uporišnih točaka tranzicijske paradigme, izdvajaju i razvoj neoliberalne ekonomije odnosno izgradnju slobodnog tržišta.

ponente, odnosno tri aspekta tranzicije: tranzicija ekonomskih institucija (vlasništva i tržišta), tranzicija političkog poretka i tranzicija sociokulturne sfere (prema Peračković, 2004: 489). Nastavno na iznesene specifikacije odrednica tranzicije, Peračković nudi i drugo, analitički ponešto izoštrijenje sociološko određenje pojma te tranziciju definira kao »proces radikalnih strukturalnih i sociokulturnih promjena u postsocijalističkim društvima s ciljem (re)konstrukcije kapitalizma i odgovarajućih društvenih vrijednosti« (Peračković, 2004: 493–494).

Pojam tranzicije Cifrić ponajprije određuje kao normativni cilj te uvodi suptilnu distinkciju između tranzicije kao krajnje točke čijoj realizaciji se stremi te transformacije kao dinamičke kategorije, dakle, faktičnih društvenih procesa (Cifrić, 1998: 51). Drugim riječima, tranzicija se poima kao normativno određen cilj do kojeg vode procesi transformacije neposrednoga društvenog okruženja, određenoga zadanog okvira definiranog raznolikim setom postojećih društvenih resursa (Cifrić, 1998: 51–52). Prema Kalanju, usprkos izvjesnim kritičkim zadržkama i stanovitim rezervama vezanim uz upotrebu odgovarajućeg pojma, tranzicija je svojevrsan zajednički nazivnik za procese uspostave postkomunističkih društvenih sustava (Kalanj, 1998: 9). Ona je »neka vrsta skraćenog, komprimiranog procesa integracije u kapitalističku modernost« (Kalanj, 1998: 13). Pokušaj implementacije tog razvojnog prečaca zasniva se na preuzimanju već gotovoga institucionalnog predloška, odnosno socijetalnih obrazaca, iz društva uzora (Županov, 2002: 56). U tom se smislu može izvesti zaključak »da se u Hrvatskoj zapravo primjenjuje 'uvezena' društvena forma koja je 'već viđena' i zapravo povijesno repetitivna« (Poljanec–Borić, 2007: 365).⁶ S obzirom na to da se odgovarajući institucionalni obrasci ne mogu tek jednostavno mehanički preslikati u novu sredinu,⁷ neminovno se pojavljuje faza svojevrsne insti-

⁶ Ako se fokusiramo na političku komponentu tranzicije, upravo iznesena pozicija korespondira s Huntingtonovom tezom da demokracija primarno (dakako, ne i isključivo) reprezentira određenu difuziju, odnosno pojavljuje se prije kao ishod intervencije eksternih političkih čimbenika, nego što je implicirana endogenim političkim procesima (prema Katunarić, 1993: 957).

⁷ Na konkretnom primjeru intencije implementiranja kreativnih industrija u društveni milje postsocijalističkih zemalja Europe, okolnost nemogućnosti jednostavnog preslikavanja izvjesnoga ekonomskog fenomena svojstvenih određenom tipu društava u drukčiji društveni kontekst podvlače Tomić-Koludrović i Petrić uvjerljivo argumentirajući propoziciju da »nije moguće sagledavati ekonomske fenomene izdvojeno od tipa društva i njegove kulture« (Tomić-Koludrović i Petrić, 2005: 8). Na tom argumentacijskom pravcu u nizu priloga u zborniku radova *Transition Countries in the Knowledge Society* (Švarc i dr.,

tucionalne adaptacije i, dodali bismo, kulturne akomodacije, koja se pojmovo artikulira kao tranzicija (Županov, 2002: 56). Stoga se tranzicija pojavljuje kao određen oblik prijelazne faze⁸ ili period čekanja da implementirani institucionalni obrasci dostignu obličje kakvo imaju u društvima (originalnih) predloška.

Iz ovog vrlo kratkog pregleda mogućih općenitih određenja tranzicije zamjetno je da sociološka tumačenja donekle nadilaze podosta skučene okvire modela demokratske tranzicije, a s obzirom na to da se, osim neumitno zastupljenog tematiziranja transformacije političkog institucionalnog ustrojstva, u sociološkim pristupima također problematiziraju i promjene ekonomske i kulturne sfere.⁹ No, stječe se dojam da se i u tim, uvjetno rečenom, »proširenim« konceptualizacijama tranzicije nezaobilaznim pokazuju pojedine pretpostavke klasičnoga tranzicijskog modela isprva osmišljenog za izučavanje transformacija političke sfere. A one su se u svojoj biti pokazale netočnima pa time itekako upitne analitičke vrijednosti i eksplanacijske snage.

Naime, neposredna empirijska iskustva postsocijalističkih zemalja¹⁰ indicirala su zamjetna odstupanja od teorijskih propozicija sadržanih u tranzicijskom modelu (Maldini, 2007a: 784; 2008: 81; Carothers, 2002). Ustanovljen izostanak korespondencije između konceptualnog i empirijskog poretka stvari implicirao je sumnju u opravdanost i validnost da se tranzicijski model koristi kao konceptualno i analitičko sredstvo za tumačenje društvenih promjena djelatnih u postsocijalističkim društvima. O tom se pitanju vrlo kritički odnose Maldini (2007a, 2008: 79–103) te Lalić, Maldini i Andrijašević (2010: 33) koji tvrde da ovaj analitički instrument solidno objašnjava procese demokratizacije u društvima južne Europe te u Latinskoj Americi, no da nipošto nije riječ o analitičkom aparatu pogodnim za tumačenje društvene dinamike postsocijalističkih zemalja. Izraziti skeptici-

2004) pokazuje se kako izgleda za uspostavu ekonomije utemeljene na znanju u zemljama srednje i istočne Europe valja razmatrati ovisno o značajkama sociokulturnog okruženja tih društvenih sredina.

⁸ Ili kako to metaforički izražava Županov (1995: 53) – »čistilište«.

⁹ U tom smislu prilično indikativnim primjerom pokazuje se knjiga *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj* koja razmatra način na koji se tranzicijska trvenja uslijed procesa demokratizacije manifestiraju u različitim aspektima društvenog života: vrijednosnom sustavu, obrazovnom sustavu, civilnom društvu, području medija, kulturnoj sferi te domeni politike (Ramet i Matić, 2006).

¹⁰ U vezi s tim vrijedi naznaka da taj tip iskustava nije izoliran samo na zemlje nekadašnjega socijalističkog uređenja nego i druge nekoć autoritarne sredine zahvaćene tranzicijskim procesima (Carothers, 2002; Diamond, 2002; O'Donnell, 1996).

zam spram ontološke održivosti, epistemološke upotrebljivosti i, općenito, uputnosti korištenja koncepta tranzicije pokazuju Lukić i Maslov (2014) za čije se odbacivanje u krajnjoj liniji zalažu. Sa spomenutim, kritički intoniranim, konstatacijama posve smo suglasni, a razloge koji podupiru ovo stajalište podastrijet ćemo u nastavku.

4. Nedostaci i prijeporne pretpostavke teze o društvenoj tranziciji

Postoji nekoliko tipova kritičkih objecka s kojima je suočen tranzicijski model, odnosno pristup. Radi sustavnosti, preglednosti i naglašenijeg stupnja analitičke razgovijetnosti prilično širok dijapazon zamjerki komprimirat ćemo u nekoliko temeljnih skupina argumenata. Nastavno na uvid u relevantnu literaturu te prema osobnim shvaćanjima smatramo da tranzicijski pristup/model ne predstavlja, niti je predstavljao, konceptualno-analitički sociološki alat adekvatan za razmatranje razvojne dinamike hrvatskog društva nakon 1990. zbog sljedećih inherentnih značajki: 1) mehanicističkog determinizma i neoevolucionističkih pretpostavki; 2) implicitnih teleoloških premisa; 3) izvjesnoga političkog redukcionizma; 4) naivno pretpostavljene sekvencijalnosti te 5) ideološki obojenih stavovskih struktura. U nastavku ćemo, zbog limitiranosti prostora, tek u osnovnim crtama elaborirati uočene pukotine u temeljima tranzicijskog modela.

Prvi set prigovora odnosi se na epistemološku ravan na kojoj je razvidan mehanicističko-deterministički način objašnjenja (Županov, 2002: 55, 57). Naime, teze o (društvenoj) tranziciji u svojoj srži uključuju kombinaciju determinističkog poimanja društvenog razvoja i ideje evolucionjskog progresa. Iz tih dviju temeljnih premisa proizlazi da se prijelaz u novi tip društvenosti može realizirati oslanjajući se na izvjestan tip društvenog inženjeringa (Županov, 2002: 55–58). Takvo poimanje dinamike društvenog razvoja pretpostavlja da će društva koja otpočnu tranzicijski proces, prije ili kasnije, naposljetku u potpunosti implementirati oblik političkog i ekonomskog poretka svojstvenog današnjim zrelim demokracijama i tržišnim ekonomijama. No, pretpostavka prema kojoj se društva razvijaju sukladno unaprijed utvrđenom obrascu u kojoj je konačan ishod tranzicijskih procesa prejudiciran te koja ne predviđa mogućnost razvijanja raznolikih, možda zasad i nepoznatih razvojnih trasa, u svojoj biti predstavlja stanovit oblik evolucionizma. Nasuprot tom stajalištu, suglasni smo s ocjenom da je uspostavu poduzetničkog kapitalizma moguće adekvatno poimati tek kao jedan

od mogućih (nipošto jedini) ishod tranzicijskih procesa (Županov, 2002: 68), odnosno da putanje tranzicije mogu biti iznimno divergentne, s posve neizvjesnim konačnim rezultatima (Katunarić, 1995: 267). Štoviše, valja istaknuti da se »tranzicija pokazuje kao izuzetno protuslovan i prekaran proces s veoma različitim mogućim ishodima i uz veoma različitu društvenu cijenu« (Vrcan, 2001: 14). Metaforički rečeno, umjesto da se tranziciju poima kao izgledno putovanje u obećanu zemlju, uputnije bi je bilo sagledavati kao koračanje dolinom suza (Vrcan, 2001: 13). Riječ je, zapravo, o nelinearnom, složenom, ambivalentnom procesu prožetom proturječjima te mogućim involucijama i obratima koji, ne samo što revitalizira stare, nego generira nove tenzije i konflikte (Vrcan, 2001: 13–14, 44).

U tipovima interpretacije, svojstvenima posebice starijim varijantama tranzicijskog pristupa, prema kojima se odstupanja od regulativnih ideala i deklarativnih ciljeva pretpostavljenih tranzicijskim modelom tretiraju kao aberacije i devijacije od postuliranog stanja normalnosti, Lukić i Maslov (2014: 211) identificiraju prisutnost određene vrste evolucionističke optike. Ta vrsta evolucionističkih determinizama posebice u rigidnoj unilinearnoj varijanti u najmanju je ruku epistemološki iznimno suspektna te aksiološki itekako upitna. Dapače, smatramo da takvom eksplanacijskom mehanizmu ne bi trebalo pridavati zapaženije mjesto među mogućim interpretativnim modelima društvene dinamike u 21. stoljeću. I dok Županov (2002: 57) odlučno odbacuje kruti determinizam i evolucionizam kao teorijske premise ideje tranzicije, niti na primjeru historijata razvoja kapitalističke privrede, pokazuje isti autor (Županov, 2002: 58), tranzicijska teza ne pronalazi realno utemeljenje. U krajnjoj instanci, konceptu tranzicije negira se analitički status te se prokazuje kao stanovita diskurzivna tvorba (Županov, 2002: 52–55). Iako se teza o tranziciji nastoji predstaviti u neutralnom ruhu, zapravo je posrijedi diskurzivan pojam koji uključuje političku dimenziju te stoga nipošto nije riječ samo o teorijskom pojmu nego o konceptu koji istodobno reprezentira svojevrstan politički projekt (Lukić i Maslov, 2014). S iznesenim, podosta izoštranim kritičkim stavom, iskazujemo visok stupanj suglasnosti. Osim toga, dodatna epistemološka poteškoća tranzicijskog pristupa ogleda se u naturalizaciji tranzicijskog procesa na način da pozitivistički usmjerena politička znanost demokratsku tranziciju poima kao određen oblik biološkog procesa (Nodia, 2002: 16). I u tom pogledu valja, dakako, biti iznimno oprezan i ne se upuštati u izvođenje takvih, u najmanju ruku prijepornih, epistemoloških skokova.

Nerazmrsivo povezana s prethodnom poteškoćom jest i manjkavost tranzicijskog modela/pristupa koja se ogleda u svojevrsnoj »tranzicijskoj eshatologiji«. Kompletiranje procesa tranzicije, u pomalo predimenzioniranoj interpretaciji, na stanovit se način poima kao ostvarenje krajnjeg cilja odnosno svrhe povijesnog razvoja ili pak zalaženje u »doba 'kraja povijesti'« (Vrcan, 2001: 14). U tom smislu pojedini autori govore o »demokratskoj teleologiji« (Carothers, 2002: 7), »implicitnoj teleologiji« odnosno »tranzicijskoj teleologiji« (Lukić i Maslov, 2014: 210, 216) ovoga pristupa, »teleološkoj prtljazi« (Nodia, 2002: 16) koju sa sobom vuče termin tranzicija te se posljedično pledira za »neteleološke analize« (O'Donell, 1996) različitih tipova demokratskih poredaka.¹¹ Na tom tragu Verdery (1996: 227–228) se isto tako zalaže za ustezanje od teleološkog tipa razmišljanja. Pri razmatranju razvojnih putanja postsocijalističkih društava, radije nego li biti usmjeren na ono »što bi se trebalo dogoditi«, uputnije je fokusirati se na ono što se doista događa (Verdery, 1996: 228). Jednako kao što u tumačenju društvene dinamike ne bi trebalo ostavljati prostora evolucionističkim interpretacijama, mišljenja smo da teleološki tipovi objašnjenja, najblaže rečeno, imaju prijeporan epistemološki legitimitet. Doduše, izvjesna zadržka ovdje je neminovna budući da se ipak mogu zamisliti i postaviti razvojne svrhe emancipacijskog potencijala te realizacije, zasad neostvarenoga, humanijeg društva, inspiriranog utopijskim vizijama (Katunarić, 2007: 20–22).

Sljedeća epistemološki prijeporna stavka zrcali se u izrazitoj usredotočenosti na političku sferu društva. Tranzicijski model se, naime, primarno fokusira na transformacijske procese na području politike pri čemu prešutno pridaje eksplanacijski primat sferi politike kao društvenog polja koje u najvećoj mjeri oblikuje procese i u ostalim sferama društvenosti. Taj pristup, posebice u svojoj klasičnoj inačici, po pravilu umanjuje značaj strukturnih uvjeta (koje ističu modernizacijski pristupi) i sociokulturnih varijabli (Maldini, 2007a: 784–786; 2008: 84–85). Namjesto spomenutih dviju skupina čimbenika, tranzicijski pristup (pre)naglašava značaj političkih aktera kao ključne poluge koja potiče i upravlja demokratizacijskim procesima. Ta pozicija tako ne uzima u obzir strukturne uvjete, distribuciju društvene moći, obilježja kulturne sfere ili vrijednosne sustave kao varijable koje utječu na ishode demokratizacijskih procesa, nego se smatra da uspostava demokracije ovisi o odlučnosti i voluntarizmu političkih elita (Maldini, 2007a: 784–786). Pritom se, dakle,

¹¹ Preciznosti radi valja naznačiti da O'Donell (1996) ne koristi pojam demokracije, nego se referira na Dahlov koncept poliarhije.

vrlo naivno dodali bismo, zanemaruje težina naznačenih setova strukturnih i sociokulturnih varijabli, kao da se politički procesi odvijaju u (društenopolitičkom) vakuumu. Tako se postavljena epistemološka pozicija teorije aktera u izvjesnom smislu pokazuje redukcionističkom (Maldini, 2007a: 785).

Prethodno smo bili spomenuli da je tranzicijski model isprva bio uspostavljen kao analitički instrument za objašnjenje demokratizacijskih procesa zemalja južne Europe i Latinske Amerike, a vremenom je istaknuo pretenziju za univerzalnom primjenom na, dakle, različite tipove društava (Maldini, 2007a: 789). No ta ambicija za ahistorijskom i akontekstualnom aplikacijom analitičkih instrumenata po pravilu nije imuna na različite teškoće koje iskrsavaju zbog neuvažavanja kontekstualnih specifičnosti pojedinih društvenih okruženja. Primjena tranzicijskog modela na razmatranje tranzicije postsocijalističkih zemalja pokazuje se problematičnim činom ponajprije zbog okolnosti da su tranzicije južnoeuropskih i zemalja Latinske Amerike zahvatile institucionalni politički poredak dok je u slučaju bivših socijalističkih zemalja tranzicija reprezentirala obuhvatnu mijenu cjeline društva. Dakle, nije se odnosila isključivo na sferu politike, nego i na druga područja društvenog života (Maldini, 2007a: 789–796; 2008: 96–97; Lalić, Maldini i Andrijašević, 2010; Peračković, 2004). Korijene fenomena što smo ga ovdje označili kao politički redukcionizam valja tražiti u upravo naznačenoj okolnosti. Uostalom, valja imati na umu da se, s obzirom da svaka izražava određena distinktivna obilježja, postsocijalističke zemlje ne mogu tretirati kao jedinstveni entitet, usprkos izvjesnim zajedničkim atributima (Verdery, 1996: 11–12, 19; vidjeti također i Ilišin, 1998: 28–29).

I dok je s obzirom na predmetno područje dotične discipline donekle razumljiva zaokupljenost politologa tranzicijskim pristupom spram kojega i sami iskazuju izvjesne zadržske (Carothers, 2002; Maldini, 2007a; 2008: 79–103; Lalić, Maldini i Andrijašević, 2010), pomalo je ostao nerazjašnjen odnos sociološke struke prema razmatranom modelu. Naime, čak i u rastezljivijim inačicama tranzicijskog pristupa koji kao relevantne čimbenike tranzicijskih procesa, pored političkih, uzimaju ekonomske i kulturne varijable, neminovno se postavlja pitanje pozicije pojedinih demografskih, tehnoloških i ekoloških varijabli koje zasigurno u izvjesnoj mjeri suoblikuju ishode dinamičkih društvenih procesa. Kako naznačeni činitelji izmiču iz analitičke vizure tranzicijskog pristupa, on ne može pružiti potpuni uvid u cjelinu obuhvatnih socijetalnih transformacija niti objasniti kako se one reflektiraju na pojedinačne društvene aktere. Ukratko, prema svojem analitič-

kom vidokrugu, tranzicijski pristup jest eminentno partikularan i pruža tek djelomičan uvid u cjelinu procesa društvene tranzicije. Ta se partikularnost na terminološkoj ravni artikulira kao demokratska tranzicija, premda se nerijetko pojam tranzicije koristi kao denominator za obuhvatnu društvenu tranziciju, iako za takav čin ne postoji dostatna osnova.

Četvrti tip kritičkih objecka upućen tranzicijskom pristupu usmjeren je na pretpostavku o neminovnom linearnom slijedu triju faza specifičnih za proces tranzicije: liberalizacija, (demokratska) tranzicija i konsolidacija (Maldini, 2008: 89; 2007a: 787).¹² No, empirijski realitet, odnosno način na koji su se odvijali tranzicijski procesi u konkretnim društvenim sredinama iznova nije išao u prilog apstraktnim propozicijama sadržanim u ovom modelu. Stvarnost tranzicijskih društava pokazala je da se naznačeni pretpostavljeni hipotetski univerzalni obrazac ne pojavljuje empirijski (Maldini, 2007a: 783; 2008: 89). Naprotiv, iskustvo najvećeg dijela od gotovo 100 zemalja koje se smatraju tranzicijskima upućuje na to da se u tim društvima razvio izvjestan oblik »hibridnog režima« (Diamond, 2002: 23; Brownlee, 2009) koji se nalazi u svojevrsnoj »sivoj zoni« (Carothers, 2002: 9) između diktature i vladavine demokracije. Stoga se glavnina društava zahvaćenih tranzicijskim procesima odmaknula od prijašnjih autokratskih tipova društvenog, posebice političkog, poretka ali nije, metaforički rečeno, izgradila most prema tipu poretka koji bi se doista mogao smatrati demokratskim. Izrazi poput »pseudodemokracije« (Diamond, 2002), »djelomične demokracije« (Epstein i dr., 2006: 551), »nepotpune demokracije« (O'Donnell, 1996) ili »defektne demokracije« (prema Kollmorgen, 2013: 90) na tom se tragu nadaju kao primjerene terminološke oznake za naziv realnog stanja stvari. Protivno apriornoj pretpostavci tranzicijskog modela da će se autoritarni režimi koji uđu u tranzicijski »tunel« izgledno transformirati u demokratska društva, u dominantnom broju slučajeva pokazuje se da su tranzicijske zemlje uhvaćene u rascjep između dva tipa poretka. Štoviše, neizvjesno je hoće li one uopće ikad uspjeti okončati tranzicijski proces ili su dospjele u novo trajnije stanje (Nodia, 2002: 14). Upravo u toj točki do punog izražaja dolazi zamka evolucionističkog i teleološkog tipa argumentacije. Naime, zatečeno empirijsko stanje naznačuje kako je sasvim izgledno da se razviju

¹² Čitateljima posebice zainteresiranima za tematiku periodizacije tranzicijskog procesa, odnosno za raspravu o preduvjetima koji moraju biti ispunjeni kako bi došlo do uspješnog okončanja tranzicije, sugerira se konzultiranje zanimljivog teksta pod naslovom »The Sequencing 'Fallacy'« (Mansfield i Snyder, 2007).

tipovi političkih i društvenih uređenja koji ne korespondiraju demokratskom predlošku, ali se isti simultano ne mogu etiketirati niti kao autokratske vladavine. S obzirom na to da svako društvo posjeduje izvjesne specifične atribute, mogućnosti ishoda razvojne dinamike posve su, ovu stavku svakako moramo akcentirati, otvoreni, šaroliki i nipošto unaprijed determinirani.

Dodatno obilježje u kojem je zakazao razmatrani model, odnosno u kojem se pretpostavka o neumitnoj sekvencijalnosti tranzicijskih etapa pokazala nevaljanom, jest hipoteza o ireverzibilnosti tranzicijskih procesa. Zabilježeni su, naime, slučajevi zemalja u kojima je nakon uspješnog apsolviranja početne tranzicijske faze i odmaka od obilježja autokratizma, umjesto jačanja demokratskih tendencija došlo do regresije na tip uređenja u kojem iznova dominiraju autoritarni politički obrasci i (re/transformirane) oligarhijske strukture moći (Katunarić, 1995), što jasno pokazuje da se tranzicija ne odvija prema određenoj imanentnoj unilinearnoj mehaničkoj logici (Carothers, 2002: 15; Goldstone i Kocornik–Mina, 2005. prema Epstein i dr., 2006: 556; Levitsky i Way, 2002. prema Brownlee, 2009: 515–516; Maldini 2008: 86, 89; vidjeti također i Milardović, 2007: 37–41, 58). Na širok dijapazon mogućih ishoda tranzicijskih procesa vrlo efektno i ilustrativno upućuje Verdery (1996: 204–228) uvodeći metaforu tranzicije prema feudalizmu. Kroz naznačenu paralelu ova autorica izražava oštru kritiku evolucionističkog tipa argumentacije svojstvenog tranzicijskom pristupu prema kojem će nakon socijalizma neumitno uslijediti kapitalizam (Verdery, 1996: 205). Protivno tome, pokazuje se da postsocijalistička tranzicija u pojedinim elementima uvelike korespondira obilježjima feudalnih društvenih struktura (Verdery, 1996: 204–228) te da se društveni razvoj može manifestirati i kao regresivni oblik društvene dinamike.¹³

I Pusić (1998: 163) u izvjesnom smislu revidira tranzicijskim modelom pretpostavljeni sekvencijalni niz tako što razlikuje dvije tranzicije: *tranziciju* i *konsolidaciju*.¹⁴ Dok prethodnu obilježava uspostava temeljnih demokrat-

¹³ Određene atribute feudalnoga društvenog ustrojstva u postsocijalističkim zemljama Verdery (1996: 205–227) identificira razmatrajući sljedeće setove fenomena: proces privatizacije, mafijaške organizacije te uspostavu novih oblika države.

¹⁴ Na određen način Tomić-Koludrović i Petrić (2007a: 885; 2007b: 2–3, 19–20) razlikuju dvije faze, odnosno dvije tranzicije, ovisno o vrsti rizika koji se vezuje uz dva perioda: *inicijalnu tranzicijsku fazu* i *fazu »zrele tranzicije«*. I dok se prva faza smatra kompletnom, a time i tranzicija okončanom, posttranzicijsko razdoblje odnosno fazu »zrele tranzicije« obilježavaju rizici primarno vezani uz globalizacijske procese (navodi vezani uz drugu referencu odnose se na verziju tog članka na engleskom jeziku s paginacijom alternativnom u odnosu na inačicu članka na talijanskom jeziku).

skih institucija te stvaranje novih pravila i protokola političkog ponašanja, potonjoj je svojstveno učvršćivanje demokratskih institucija, disperziranost i opća prihvaćenost demokratskih vrijednosti te stvaranje obuhvatne demokratske kulture (Pusić, 1998: 163–166).¹⁵ Prema tome, implicitno proizlazi da tranzicijski proces supsumira dvije velike faze, što u određenoj mjeri označava odstupanje od dominantne analitičke matrice predstavljene kao tročlani niz određenih faza. No, Lalić, Maldini i Andrijašević (2010: 44–45) smatraju da u tom analitičkom manevru zapravo nije izvršena ozbiljnija revizija tranzicijskog modela. Ako se tranzicijski proces analitički parcijalizira u dvije ili pak u četiri, možda i više sekvenci, time automatski nisu dovedene u pitanje druge mnogo ozbiljnije pretpostavke poput one o ireverzibilnosti te evolucionističkom i teleološkom karakteru tranzicije.

Uz četiri spomenuta krucijalna tipa prigovora koji se upućuju tranzicijskom pristupu, naposljetku moramo uputiti i na izvjesne vrijednosno obojene propozicije i ideološke premise koje inherentno sadržava. Ideološki karakter tranzicijskog modela ugrađen je u njegove temelje.¹⁶ Naime, razvijene zemlje zapadnih demokracija i tržišnih privreda pretpostavljaju se kao arhetip odnosno ideal kojemu bi sve druge zemlje trebale težiti. Politički, ekonomski i društveni standardi dosegnuti u zapadnim zemljama tako se postuliraju kao apsolutni kriteriji prema kojima se određuje uznapredovalost transformacijskih procesa tranzicijskih zemalja. Ta propozicija ujedno uključuje stav prema se kojem se institucionalno ustrojstvo zapadnog svijeta, a onda i pripadajući sustav vrijednosti, smatra uzorom koji valja slijediti. Time se »paternalistički zapadnjački pogled« (Lukić i Maslov, 2014: 218) impostira kao univerzalni standard. Naglašeni etnocentrizam ovdje je i više nego vrlo zamjetan, što je pozicija koju valja zaobilaziti u širokom luku, posebice u znanstvenom diskursu. Ideološka komponenta

¹⁵ Valja pripomenuti da sukladno iznesenim određenjima Pusić (1998: 164–166), prije, dakle, gotovo 20 godina konstatira da je proces prve tranzicije u zemljama postkomunističke Europe okončan te da se ti politički poređci nalaze u fazi konsolidacije.

¹⁶ Još od osamdesetih godina 20. stoljeća različite vladine i nevladine organizacije u Sjedinjenim Američkim Državama, koje čine izvjesnu zajednicu zagovaratelja demokracije, prigrlile su model demokratske tranzicije kao analitičko sredstvo pogodno za objašnjenje demokratizacije »trećeg vala«, što se dodatno intenziviralo u narednom desetljeću s ekspanzijom demokratizacijskih procesa u zemljama bivšega socijalističkog bloka te drugdje u svijetu. Navedena je zajednica promotora demokracije tranzicijski model smatrala univerzalnom eksplanacijskom paradigmom koja omogućuje tumačenje demokratizacijskih gibanja (Carothers, 2002: 6). Iz ovog je navoda razvidna izvjesna relacija tranzicijskog modela prema određenim ideološkoaktivističkim krugovima.

sadržana u tranzicijskom modelu osobito se potencira u slučajevima kad se tranzicijska ideja predstavlja u političkom diskursu. I dok propagiranjem institucionalnog poretka i sustava vrijednosti razvijenih zapadnih zemalja od strane političara nećemo biti pretjerano zaokupljeni, poprilično je zabrinjavajuća stavka kad ideološke komponente prodru u znanstveni analitički aparat. Stoga valja pledirati za neetnocentrični pristup razmatranju različitih političkih poredaka (O'Donell, 1996) te ustrajavati na »devesternizaciji« odnosno demonopolizirati i deprivilegirati zapadni model modernosti kao superioran (Eisenstadt, 2004: 221, 243). Nasuprot tomu, potrebno je ostaviti posve otvoren prostor za razvijanje »mnogostrukih modernosti« (Eisenstadt, 2004), dakle, za pluralnost različitih inačica kulturnih programa, idejnih sustava, institucionalnih obrazaca, oblika gospodarstva, političkih struktura i, općenito, varijanti modernosti u kojoj niti jednoj neće biti pripisan dominantni status.

Izneseni tipovi kritičnosti upućenih tranzicijskom modelu/pristupu vrlo uputno razotkrivaju njegove manjkavosti. Isto se tako razvidnim pokazuju pogrešne konceptualne pretpostavke inkorporirane u model. Empirijski realitet tranzicijskih društava, naime, indicira da se transformacijski procesi odvijaju sasvim drugačijim modalitetima u odnosu na pretpostavljena očekivanja. »Kontinuirano korištenje tranzicijske paradigme predstavlja opasnu naviku pokušaja nametanja pojednostavljenog i često pogrešnoga konceptualnog poretka znatno složenije empirijske slike« (Carothers, 2002: 15). Uz određene, uvjetno rečeno, objektivne parametre u kojima se pokazalo odstupanje realnog stanja stvari od pretpostavki sadržanih u tranzicijskom modelu, izvjesna diskrepancija pojavljuje se i na subjektivnoj razini koja se reflektira kao razočarenje pojedinačnih aktera efektima transformacijskih procesa te s time vezanog nepovjerenja prema revidiranom tipu društvenih odnosa (Peračković, 2004; Lalić, Maldini i Andrijašević, 2010: 41). U tom je pogledu zamjetan određen jaz između očekivanih tranzicijskih ciljeva i ostvarenih rezultata (Peračković, 2004: 499; Čengić i Rogić, 1999). Stvarnost tranzicijskih društava se, dakle, pokazuje znatno kompleksnijom nego li tranzicijski model to pretpostavlja te zbog toga nije adekvatno eksplanacijsko sredstvo za objašnjenje i razumijevanje razvojne dinamike odgovarajućih društava.¹⁷

¹⁷ Valja naznačiti da su se implikacije transformacijskih procesa u postsocijalističkom razdoblju nejednako reflektirale na pozicije diferentnih društvenih aktera. Silinom tranzicijskih trzavica na ekonomskom planu posebice je (bilo) pogođeno »osiromašeno radno-

Slično tome i Maldini (2007a: 781, 793; 2008: 81) konstatira da tranzicijski pristup, odnosno model, nije uobličen u koherentnu teoriju pogodnu za objašnjenje recentnih političkih procesa u postsocijalističkim sredinama. S tom se ocjenom u potpunosti slažemo te dodajemo da odgovarajući pristup posljedično tome nije u mogućnosti niti tumačiti složene društvene procese u tim zemljama. Nakon početnog naglašeno pozitivnoga, euforičnog, ideološkog i ideologizirajućeg shvaćanja tranzicije (Vrcan, 2001: 13, 43–44) istraživači tranzicije postupno uviđaju nedostatke inicijalno razvijenog, odnosno klasičnog tranzicijskog modela pa vremenom dolazi do njegove revizije.

5. Revizija tranzicijskoga modela

Zbog uočavanja pukotina tranzicijskog modela, odnosno ukazivanja na okolnost da empirijska stvarnost tranzicijskih zemalja ne korespondira teorijskim pretpostavkama tranzicijske paradigme, štoviše od njih znatno odudara, Carothers (2002: 17–20) proglašava kraj tranzicijske paradigme i zalaže se za njezino prevladavanje. S takvom ocjenom se pak Kollmorgen (2013) ne slaže te argumentira da nije došlo do kraha tranzicijske paradigme nego, naprotiv, do proliferacije različitih pristupa koji označavaju zalaženje u novo razdoblje proučavanja tranzicijskih procesa. Stoga se u izvjesnom smislu može govoriti o pojavi teoretičara druge generacije (Kollmorgen, 2013: 89) razmatranja postsocijalizma koja iskazuje tendenciju prema stvaranju nove paradigme (Bönker i dr., 2002b, prema Kollmorgen, 2013: 88). Iako je samo po sebi dvojbeno govoriti o određenoj

zavisno i neravno stanovništvo» (Katunarić, 1995: 269). Uslijed redefiniranja društvenih prioriteta i određene retraditionalizacije hrvatskog društva nakon 1990. dolazi do potiskivanja žena iz sfere politike, povećanju nezaposlenosti ženske populacije, padu životnog standarda i porastu obiteljskog nasilja tako da se ovaj segment populacije pokazao izrazito ranjivim na efekte generirane tranzicijskim promjenama (Leinert Novosel, 2000: 6–8). S druge strane, izuzetno je zanimljivo, ujedno i vrlo relevantno, razmatrati dinamiku cirkulacije i reprodukcije političkih i menadžerskih elita. Usporedba pojedinih obilježja elite sredinom devedesetih godina 20. stoljeća u odnosu na desetljeće prije toga kao referentne točke, dakle, u relaciji spram razdoblja prije otpočinjanja tranzicijskih procesa, indicirala je da, gledano u kvantitativnim terminima, ekstenzitet promjene elite nakon sloma socijalističkoga društvenog poretka nije izraženiji nego što je slučaj u periodima bez epohalnih društvenih rezova. No, analiza kvalitativnih značajki ukazala je na korjenitu promjenu atributa postsocijalističke elite koja se ponajprije ogleda u izmijenjenoj nacionalnoj kompoziciji, nižoj razini obrazovanja i starijoj dobnoj strukturi (Sekulic i Sporer, 2002). Daljnjim se razmatranjima tih izrazito zanimljivih i bitnih pitanja vezanih uz fenomenologiju društvene stvarnosti postsocijalističke Hrvatske zbog ograničenih prostornih parametara na ovome mjestu ne možemo baviti.

paradigmi kad je o izučavanju tranzicije riječ, nesumnjivo je da se krajem devedesetih godina 20. stoljeća zbiva zaokret u načinu na koji se poima tranzicijski proces. U odgovarajućem problemskom okviru počinju se razmatrati novi tematski sklopovi i motivi poput tranzicijske krize, recesije, štoviše i patološki fenomeni generirani tranzicijom, te se pojavljuju pristupi koji primarno akcentiraju *kontingentnost* [kurziv K. Ž.] tranzicijskih procesa (Vrcan, 2001: 14).

Krucijalna značajka novih pristupa jest njihova izražena kritičnost, posebice u usporedbi s dotad neupitno dominantnim klasičnim tranzicijskim modelom. Novi pristupi upravo i nastaju kao pokušaj prevladavanja ideološkog optimizma i slabašnoga teorijskog utemeljenja potonjega (Kollmorgen, 2013: 90). Osim amortiziranja ideoloških natruha, svakako valja podvući da oni odbacuju i pretpostavku o neumitnoj ireverzibilnoj logici tranzicijskog procesa (Kollmorgen, 2013: 90). Izvjesne krute i navne pretpostavke klasičnoga tranzicijskog modela/pristupa se odbacuju te se razvijaju teorijski pristupi koji konceptualno primjerenije, analitički preciznije i, uvjetno rečeno, trezvenije sagledavaju transformacijske procese postsocijalističkih zemalja. Nekoć krut i heuristički sterilan tranzicijski model se rastvara te se povezuje s drugim teorijskim strujanjima i metodološkim orijentacijama. Tako dolazi do određenog povezivanja tranzicijskog pristupa s modernizacijskom teorijom (Kollmorgen, 2013: 90). No, dijapazon novih orijentacija usmjerenih na proučavanje postsocijalističke tranzicije u prvoj dekadi 21. stoljeća kudikamo je širi te na tom tragu Kollmorgen (2013: 90) uočava proliferaciju od čak devet diferentnih teorijskih rukavaca: a) postkomunistički pristup; b) pristup upravljanja; c) historijski institucionalizam, teorije zavisnosti o prijašnjem putu, disciplinirani kontekstualizam; d) pristup društvenog mehanizma; e) interpretativno usmjeren pristup u tradiciji teorija djelovanja, kulturne teorije ili mrežne analize; f) postkolonijalizam, etnografija, socijalna antropologija; g) diskurzivna analiza; h) pristupi egzogene demokratizacije i transformacije; i) hibridni teorijski pristupi.¹⁸ U podrobnije raščlambe pojedinih pristupa, nažalost, ovdje nismo u mogućnosti ulaziti. No, mišljenja smo

¹⁸ Ili, u originalnom izričaju: *post-communism approach; governance approaches; historical institutionalism, theories of path-dependency, disciplined contextualism; social mechanism approach; interpretatively oriented approach in the tradition of action theories, cultural theories or network analyses; post-colonialism, ethnography, social anthropology; discourse analysis; approaches of exogenous promotion of democratization and transformation; approaches of theoretical combining* (Kollmorgen, 2013: 90).

da makar i površan uvid u predočenu listu pokazuje kamo se usmjeruju recentna razmatranja tranzicijskih procesa postsocijalističkih zemalja. Istaknute tendencije ujedno označavaju transformaciju prethodno rigidnoga tranzicijskog pristupa u novo disciplinarno područje »konsolidologiju« (Kollmorgen, 2013: 90). Predloženi termin jasno naznačuje konture toga zanimljivog područja u čijem se vidokrugu nalaze različiti aspekti procesa konsolidacije demokracije. Stavka koja nedostaje pristupima supsumiranih »konsolidologijom« smatra Kollmorgen (2013: 98–100), s čime se u potpunosti slažemo, jest njihovo povezivanje s teorijskim pristupima koji tematiziraju socijetalne, odnosno institucionalne transformacije, što će u konačnici voditi razvijanju kompleksnih i obuhvatnih teorija društvene promjene.

Zanimljivo je zamijetiti preobrazbe koje zahvaćaju izučavanje tranzicije: nekoć dominantna tranzicijska paradigma usidrena oko klasičnoga tranzicijskog modela se napušta te se razvijaju novi pristupi koji se sumarno predstavljaju kao nova tranzicijska paradigma ili pak »konsolidologija«. Potonji pojam na semantičkoj razini tek još jednim dijelom indicira relaciju spram tranzicijskog pristupa i to aludirajući ponajprije na konsolidaciju kao fazu tranzicijskog procesa. U ovome trenutku ne postoji konsenzus o tome je li nastupio konac tranzicijske paradigme ili se ona transformirala u neku novu. No, bez obzira na način razrješenja te dvojbe, posve je izvjesno da je došlo do distanciranja od klasičnoga tranzicijskog modela i u njemu sadržanih prijepornih pretpostavki.

Osobno bismo napravili još korak dalje i postavili pitanje ima li još uopće potrebe (ako je takve ikad uopće bilo) izučavati transformacijske procese postsocijalističkih zemalja kroz prizmu neke zasebne discipline, modela ili pristupa. Bilo bi mnogo uputnije procesnost društvenih kretanja u postsocijalističkim, ali i u svim drugim društvima, uklopiti u već postojeće teorijske okvire izučavanja društvene dinamike na dispoziciji u teorijskoj baštini sociologije (poput, primjerice, oslanjanja na različite inačice modernizacijske teorije, teorije zavisnosti, teorije svjetskog sustava; vidjeti So, 1990) ali i recentne varijante (multilinearnih) evolucionističkih teorija (vidjeti Sanderson, 1997). Usto, jednako je tako izuzetno važno, poželjno i potrebno razvijati nove teorijske instrumente, uvažujući pritom specifična obilježja pojedinačnoga društvenog okruženja i u potpunosti dokinuti i najmanje primjese različitih tipova etnocentrizama te biti krajnje oprezan kad su teleologizmi bilo koje vrste posrijedi.

6. Upotreba tranzicijskoga pristupa u kontekstu hrvatskoga društva – temeljna kritička zapažanja

Kad je riječ o zastupljenosti tranzicijskog pristupa u sociološkom izučavanju hrvatskog društva nakon sloma socijalizma, uvjereni smo da je tijekom prvih dvaju desetljeća postsocijalističke društvene stvarnosti sociologija u Hrvatskoj bila znatno prožeta, na izvjestan način i obilježena, upravo tranzicijskim diskursom. Čini nam se odviše ambicioznom zadaćom, uslijed koje bi nam se neizostavno potkrali određeni propusti, na ovome mjestu navesti iznimno izdašne reference brojnih autora/ica koji u većoj ili manjoj mjeri, s naglašenijim ili manje izraženim interesom, tematiziraju tranzicijske procese.¹⁹ Stoga ćemo taj, inače hvalevrijedan pothvat, ostaviti za neku alternativnu zgodu. No, treba primijetiti da čak i u slučajevima kad proces tranzicije nije u užem smislu reprezentirao središnji ili sporedni predmet socioloških studija, da već i samo (iznimno učestalo) korištenje sintagme »tranzicijska zemlja« ili »tranzicijsko društvo« na određen način predstavlja prihvaćanje tranzicijskog diskursa. Upotreba pojmovnog predznaka »tranzicijski« koji se frekventno, dojmamo, pojavljivao bez dostatne razine kritičkog propitivanja ide u prilog iznesenoj ocjeni.

Osim temeljite inventarizacije i seciranja brojne literature na temu tranzicije u jednom minucioznijem kritičkom pregledu upotrebe tranzicijskog pristupa u recentnoj domaćoj sociologiji, treba jasno naznačiti značenja pojma tranzicije i tako rasvijetliti inače podosta maglovite konceptualne predjele. Na tom tragu čini nam se vrlo uputnim identificirati doprinose eminentno socioloških analiza tranzicijskih procesa te ih u izvjesnom smislu razgraničiti od priloga drugih (srodnih) disciplina.²⁰ U odnosu na upravo

¹⁹ S tim u vezi valja naznačiti da smo se, dakako, već prethodno u tekstu pozivali na pojedine domaće autore/ice i to s primarnom svrhom određivanja temeljnih razina značenja koncepta tranzicije te predstavljajući određene ključne atributa i rasvijetljavajući manjkavosti tranzicijskog pristupa. Sustavan pregled za izradu kojeg se na ovome mjestu zalažemo podrazumijevao bi referiranje na sve sociologe/inje koji su tematizirali tranziciju te pomnu analizu modaliteta i kritičku evaluaciju načina na koji se u sociološkom istraživanju hrvatskog društva koristio odgovarajući razmatrani koncept/pristup.

²⁰ Pritom, naglasimo svakako ovu poziciju, nipošto ne mislimo umanjivati zasluge politologije i drugih znanosti u proučavanju tranzicijskih procesa ili zagovarati disciplinarni izolacionizam ili pak izvjestan odmak od interdisciplinarnog pristupa razmatranja društvenih fenomena, jednako kao što pritom ne smatramo da bi sociologija trebala imati monopol na izučavanje fenomenologije i procesnosti društvene stvarnosti u smislu grandioznog projekta stvaranja multiparadigmatskih teorija koje bi bile kadre zahvatiti i interpretirati totalitet društvenog svijeta (o ovom nastojanju vidjeti u Katunarić, 2009). Ipak, rakurs sociologije je (ili bi barem trebao biti) u odnosu na pojedine druge discipline kudikamo širi

naznačene zadaće, izgledno se čak i relevantnijom nameće potreba za raspravom o heurističkoj plodnosti tranzicijskog pristupa/modela. Preciznije, mišljenja smo da valja pomno razmisliti i kritički valorizirati koliko je, i je li uopće, tranzicijski pristup pridonio rasvjetljavanju fenomenologije i procesnosti hrvatskog društva. To se pitanje može artikulirati i kao dvojba o spoznajnoj odnosno eksplanacijskoj snazi razmatranog pristupa te kao upit što smo od oslanjanja na tranzicijski pristup baštinili za aktualna i buduća istraživanja društvene stvarnosti. Usto, tranzicijski pristup valja razmotriti i kritički vrednovati u odnosu na druge teorijske pristupe u sociologiji ali i u drugim društvenim znanostima koji barem jednim svojim dijelom zahvaćaju problematiku razvoja društava u lokalnim, regionalnim i globalnim okvirima.

U uvodnom smo dijelu članka anticipirali, a ovdje bismo to iznova htjeli istaknuti, potrebu da se utvrdi trenutačni status hrvatskog društva u pogledu odvijanja tranzicijskih procesa. U tom problemskom sklopu nameću se sljedeća pitanja: je li Hrvatska još uvijek tranzicijska zemlja ili smo zakoračili u posttranzicijsku fazu; ukoliko se zbio pomak prema posttranzicijskom razdoblju, u kakav se tip društva, zapravo, može ubrojiti hrvatsko društvo – može li se o Hrvatskoj govoriti kao o društvu poput naprednih zapadnih društava ili tome nije tako; koji su njegovi specifični atributi?!²¹

te za razliku od, primjerice politologije, u znatnoj mjeri nadilazi okvire razmatranja mijena unutar političke sfere te zahvaća transformacije i drugih segmenata društvenog života. Ostavljajući po strani izvjesna razgraničenja sociologije od srodnih znanosti, ponajprije želimo istaknuti da u jednoj autoevaluaciji bavljenja tranzicijom, u okvirima sociološke zajednice u Hrvatskoj, treba kritički sagledati i valorizirati vlastite autentične doprinose spoznaji razmatranoga problemskog sklopa ali i osvijestiti određene segmente u kojima je, eventualno, sociologija u Hrvatskoj po tom pitanju zakazala.

²¹ Taj tip nedoumica zaokuplja Tomić-Koludrović i Petrića (2005, 2007, 2007b) koji smatraju da je proces postsocijalističke tranzicije dovršen te kao adekvatnu terminološku oznaku recentnoga, posttranzicijskoga hrvatskog društva predlažu pojam »mješovitog društva« (eng. *mixed society*). Koncept »mješovitog društva« upućuje na to da se hrvatsko društvo može shvatiti kao specifični amalgam u kojem su istodobno djelatni procesi prve i druge modernizacije te u kojem su zamjetni elementi tradicionalnog i modernog društva, također jednim (manjim) dijelom i elementi druge modernosti reflektirani kroz pristajanje uz postmaterijalističke vrijednosti čija je zastupljenost erodirala u odnosu na razdoblje prije kolapsa socijalizma (Tomić-Koludrović i Petrić, 2007a: 18; 2007b: 19–22). Ta konceptualna oznaka, prema autorima (Tomić-Koludrović i Petrić, 2007b: 19–22), odražava ambivalentni karakter i podvojenost hrvatskog društva između tipa društava koje obilježava postindustrijski tip modernosti s razvijenim postmaterijalističkim vrijednosnim sklopom, a kakva predstavljaju zapadna društva, i društvenih formi korespondentnim prvoj modernosti. Riječ je o izuzetno zanimljivom i poticajnom te hvalevrijednom pokušaju konceptualnog zahvaćanja aktualne stvarnosti hrvatskog društva ali koji isto tako, imamo dojam, iziskuje

Odgovori na ta i moguća srodna pitanja nipošto nisu posve jednostavni i ponajprije ovise o definiranju seta kriterija i empirijskih pokazatelja na temelju kojih bi se uopće mogla postaviti takva dijagnostika društvene dinamike.

No, opet nam se čini da se o pitanjima kriterija utvrđivanja razvojnog stupnja hrvatskog društva u okviru sociološke zajednice nedovoljno raspravlja. S tim u vezi zanimljiva je pojava da se unatrag nekoliko godina u javnom diskursu kao mjera uznapređovalosti transformacijskih procesa često postavljao napredak u približavanju Europskoj uniji (Tomić-Koludrović i Petrić, 2007a: 885; 2007b: 2).²² Najblaže rečeno, prema tom političko-normativističkom pristupu koji prešutno podrazumijeva da su politički akteri instanca koja može konstatirati dovršenost tranzicijskih procesa, izražavamo ozbiljnu zadržku.

Kad se s ravni normativno-birokratske logike iznova vratimo u znanstvenoanalitički diskurs, ovdje i nadalje nailazimo na poteškoću, metaforički izraženo, proglašavanja tranzicijskog procesa okončanim. Prijepor je to koji, istaknimo još jednom, ovisi o setu kriterija odnosno nizu konkretnih empirijskih pokazatelja. Po tom su pitanju stvari itekako složene s obzirom na »ambigvitet indikatora« (O'Donell, 1996: 42–43) zbog čega je nemoguće jednoznačno odrediti kada je došlo do konsolidacije demokracije, odnosno do kompletiranja tranzicijskog procesa. Jedna od zamki vezanih uz taj problemski sklop jest ta što je tranziciju moguće odrediti jedino *ex post facto*. Naime, ako neko društvo nije demokratsko, a u njemu su zamjetne demokratizacijske tendencije, tada se o tom društvu može govoriti kao o

daljnje dorade. Naime, mišljenja smo da konceptu »mješovitog društva« nedostaje izraženi-ja razina konceptualne jasnoće i analitičke strogosti upravo iz razloga što pojam »mješoviti«, baš poput pojma »tranzicije«, inherentno sadržava izvjesnu neodređenost. Isto je tako važno ispitati heuristički potencijal tog koncepta odnosno njegovu mogućnost da doprinese sociološkoj spoznaji fenomenologije recentnoga hrvatskog društva i to imajući na umu pitanje koliko naznačeni koncept nudi nešto novo u odnosu na druge pristupe razmatranju modernizacijskih procesa. U vidu naše primarne diskusije na ovome mjestu zanimljivo je ispitati relaciju između predloženoga inoviranog koncepta »mješovitog društva« i osnovnih pretpostavki tranzicijskog modela, posebice uočavajući izvjesnu propoziciju da se u oba slučaja kao »mjerna jedinica razvijenosti« pretpostavljaju društva zapada. No, iznesene kritičke opservacije nipošto nisu zagovaranje odbacivanja tog koncepta, nego, upravo suprotno, ohrabrenje za njegovu iscrpniju elaboraciju.

²² Na tom tragu Tomić-Koludrović i Petrić (2007a: 885; 2007b: 2–3), kako smo maločas naznačili, konstatiraju da je zahvaljujući ostvarenom napretku u eurointegracijskim procesima Hrvatska ušla u zreli stadij tranzicije, no istodobno ističu da je tranzicijski proces u Hrvatskoj u ključnim polugama zaključen.

tranzicijskom. A ako se neko društvo uspostavilo kao demokratsko, tada se, dakako, više ne nalazi u tranzicijskoj fazi. Je li tranzicija bila djelotna, može se ustanoviti tek nakon što je vidljiv konačan ishod. Sve dok nije zamjetno da se neka zemlja rekonfigurirala kao demokratska, uputnije je govoriti o političkoj promjeni s neizvjesnim ishodom nego li o tranziciji (Nodia, 2002: 16). Ukratko, navedeni autor nastoji upozoriti da je (demokratsku) tranziciju moguće ustanoviti tek nakon što se ona doista i odvija.

Čak i u hipotetskoj situaciji kad bi se jednoznačno utvrdilo da je, primjerice, tranzicijski proces hrvatskog društva dovršen, nameće se pitanje implicira li se time automatski da nestaje potreba za (daljnjim) proučavanjem dinamike društvenih promjena. Nipošto! Kako društva nisu statični, nego entiteti zahvaćeni manje ili više intenzivnom dinamikom neprekidnih promjena, razmatranje dinamičkih procesa jedna je od središnjih zadaća, ali i ključnih izazova, sociologije.

Uzimajući u obzir prethodno iskazane manjkavosti tranzicijskog modela/pristupa, plediramo za odmicanje i njegovo potpuno prevladavanje te oslanjanje na druge konceptualne i analitičke alate kojima će se razmatrati aktualne promjene suvremenoga hrvatskog društva.²³ No, kad je odabir adekvatnoga analitičkog instrumentarija posrijedi, neophodno je zadržati stanovitu razinu opreza. Pritom ponajprije mislimo na uputnost, pa i nužnost, razvijanja autentičnih teorijskih, konceptualnih i analitičkih oruđa koja će uzimati u obzir specifične značajke hrvatskog društva. Riječ je o mnogo povoljnijoj i epistemološki opravdanijoj opciji nego što je preuzimanje već gotovih teorijskih modela, konceptualnih i analitičkih alata razvijenih u drugim sredinama. (Neuspješan) primjer aplikacije tranzicijskog modela inicijalno razvijenog za tumačenje transformacija političke sfere zemalja južne Europe te Latinske Amerike na izučavanje postsocijalističkih društava nakon 1990. pogodan je primjer visoke rizičnosti i neprihvatljivosti takvog postupka. Dodatna napomena vezana uz izgradnju autentičnog instrumentarija za razmatranje razvojne dinamike hrvatskog društva koju zagovaramo jest nužnost prevladavanja redukcionizama te, protivno tome, razvijanja i zauzimanja obuhvatne holističke perspektive. Prenaglašavanje eksplanacijske moći pojedine vrste društvenih čimbenika,

²³ Usputno valja naznačiti da se razvijanjem jednoga takvog teorijskoanalitičkog instrumenta upravo bavimo. No, isticanje njegovih ključnih značajki, te posebice izdašnija popratna elaboracija, iziskivali bi suviše prostornih resursa pa ćemo osnovna obilježja dotičnog alata predstaviti u nekom od budućih radova.

poput, u tranzicijskom modelu političkog sektora, implicira distorziju slike cjeline društva te po pravilu dovodi do pojave redukcionizama različitih predznaka. Ukratko, razrada holističkog pristupa izučavanju društvene dinamike podrazumijeva razmatranje kompleksnih međuodnosa najraznovrsnijeg niza čimbenika (kulturnih, ekonomskih, političkih, demografskih, tehnoloških, ekoloških) što će dovesti do adekvatnog razumijevanja procesnosti društvenih pojava te potpunijeg uvida u makroskopsku sliku aktualne društvene stvarnosti.

7. Zaključna razmatranja

Mali rad o velikoj temi, kao što je tranzicija, neumitno ostavlja izvjesne pukotine i toga smo u potpunosti svjesni. Zapravo, naša primarna intencija u ovome tekstu nije ni bila iscrpiti sve dimenzije i potanko secirati obilježja tranzicijskog pristupa s osvrtom na način na koji je zastupljen u recentnoj domaćoj sociološkoj literaturi. U izvjesnom smislu ovaj se rad može smatrati svojevrsnom skicom jednoga takvog obuhvatnoga, zahtjevnog, i nesumnjivo, potrebnog zahvata. U tekstu su identificirani ključni potporni, ali i prijeporni, stupovi rasprave o naravi, poziciji, dometima i ograničenjima upotrebe tranzicijskog pristupa odnosno modela. U tom kontekstu naznačili smo temeljne terminološke prijepore, disciplinarno situirali tranzicijski pristup, uputili na njegove korijene te iznijeli osnovna određenja i ključne pretpostavke. Osobitu pozornost posvetili smo kritičkim objekcijama upućenim tranzicijskom pristupu i rasvijetlili njegove nedostatke, a zbog čega je vremenom došlo do revizije klasične inačice tranzicijskog modela i njegova približavanja drugim teorijskim pristupima koji se bave razmatranjima društvene dinamike. Također smo istaknuli zbog čega smatramo da tranzicijski pristup, posebice u svojoj klasičnoj rigidnoj varijanti, nije pogodno sredstvo za proučavanje društvenih promjena djelatnih u hrvatskom društvu, ali i šire. Stoga ga, jedan je od temeljnih zaključaka ove rasprave, valja supstituirati alternativnim konceptualno-analitičkim alatima koji će doista korespondirati društvenoj stvarnosti na koju su upućeni. Pritom je nasušno bitno da takvi instrumenti zahvaćaju specifičnosti našeg društva. Vrlo je izgledno da će naznačeni teorijski modeli i analitički instrumenti imati veću heurističku snagu i mnogo uputnije moći objasniti dinamiku društvenih zbivanja nego što je slučaj s »uvezenim« teorijskim modelima, pogotovo kad se koriste s nedostatnom razinom kritičnosti. Koliko smo i što smo uopće doznali o suvremenom hrvatskom društvu oslanjajući se na

tranzicijski pristup, pitanje je koje nesumnjivo traga za odgovorom, a koji valja potražiti u jednoj priželjkivanoj temeljitoj studiji aplikacije tranzicijskog pristupa u sociološkom diskursu. Naposljetku, valja iznova naznačiti potrebu za holističkom usmjerenošću konceptualno-analitičkih alata za čije razvijanje ovdje plediramo. I dok je za politologiju donekle razumljivo pristajanje uz tranzicijski model koji nastoji objasniti transformacijske procese primarno političke sfere, sociologija kao obuhvatna disciplina koja nastoji zahvatiti totalitet društvenih fenomena u svoj vidokrug treba uključiti fenomene iz svih područja društvenosti. Upravo u toj usmjerenosti reflektira se značenje pojma »holistički« pri čemu se radi o obuhvatnoj analizi cjeline društva kojom se ujedno izbjegava zamka mogućih redukcionizama koji proizlaze iz fokusa isključivo na određenu sferu društva, uslijed čega se zanemaruje kompleksna međuigra s drugim područjima. Konceptualno-analitička oruđa koja će udovoljiti naznačenim uvjetima mogu se smatrati pogodnim instrumentima za makroskopsko seciranje društvene stvarnosti i razmatranje procesnosti društvenih mijena. U našoj je sociološkoj literaturi zamjetan izražen nedostatak takvih analiza.

LITERATURA

- Brownlee, Jason (2009). »Portents of Pluralism: How Hybrid Regimes Affect Democratic Transitions«, *American Journal of Political Science*, 53 (3): 515–532. doi: 10.1111/j.1540-5907.2009.00384.x
- Carothers, Thomas (2002). »The End of Transition Paradigm«, *Journal of Democracy*, 13 (1): 5–21. doi: 10.1353/jod.2002.0003
- Cifrić, Ivan (1998). »Tranzicija i transformacija«, u: Ivan Cifrić, Ognjen Čaldarović, Rade Kalanj i Krešimir Kufrin (ur.). *Društveni razvoj i ekološka modernizacija. Prilozi sociologiji tranzicije*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, str. 47–78.
- Comte, Auguste (1987). »Kurs pozitivne filozofije«. u: Ante Fiamengo (ur.). *Saint-Simon i Auguste Comte*. Zagreb: Naprijed, str. 273–341.
- Čengić, Drago i Rogić, Ivan (ur.) (1999). *Privatizacija i javnost*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Diamond, Larry Jay (2002). »Thinking about Hybrid Regimes«, *Journal of Democracy*, 13 (2): 21–35. doi: 10.1353/jod.2002.0025
- Eisenstadt, Samuel N. (2004). »Mnogostruke modernosti«, u: Drago Rokсандić (ur.). *Uvod u komparativnu historiju*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, str. 221–244.
- Epstein, David L., Bates, Robert, Goldstone, Jack, Kristensen, Ida i O'Halloran, Sharyn (2006). »Democratic Transition«, *American Journal of Political Science*, 50 (3): 551–569. doi: 10.1111/j.1540-5907.2006.00201.x

- Ilišin, Vlasta (1998). »Demokratska tranzicija u Hrvatskoj«, *Sociologija sela*, 36 (1–4): 27–52.
- Kalanj, Rade (1998). »Tranzicija, konsolidacija demokracije i pitanje kulture«, u: Ivan Cifrić, Ognjen Čaldarović, Rade Kalanj i Krešimir Kufrin (ur.). *Društveni razvoj i ekološka modernizacija. Prilozi sociologiji tranzicije*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, str. 9–45.
- Karajić, Nenad (2000). *Politička modernizacija. Prilozi sociologiji hrvatskoga društva*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Kasapović, Mirjana (1996). *Demokratska tranzicija i političke stranke. Razvoj političkih stranaka i stranačkih sustava u Istočnoj Europi*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Katunarić, Vjeran (1993). »Zatvoren krug modernizacije?: od Tomašića do Huntingtona«, *Društvena istraživanja*, 2 (6): 955–961.
- Katunarić, Vjeran (1995). »O tranziciji i staroj strukturi društvene moći«, *Društvena istraživanja*, 4 (2–3): 265–271.
- Katunarić, Vjeran (2007). »Traditionalism, Modernism, Utopianism: A Review of Recent Works on Transition in Croatia«, *Politička misao*, 44 (5): 3–27.
- Katunarić, Vjeran (2009). »Building sociological knowledge within and across disciplinary boundaries: megalomania vs. modesty?«, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 22 (2): 201–217. doi: 10.1080/13511610903075795
- Kollmorgen, Raj (2013). »Theories of Postcommunist Transformation. Approaches, Debates, and Problems of Theory Building in the Second Decade of Research«, *Studies of Transition States and Societies*, 5 (2): 88–106.
- Lalić, Dražen, Maldini, Pero i Andrijašević, Ivana (2010). »Otpujelo oruđe: neprijemerenost tranzicijskog koncepta za analizu konsolidaciju demokracije«, *Analitičko hrvatskog politološkog društva*, 7 (1): 29–49.
- Leinert Novosel, Smiljana (2000). »Demokratska tranzicija i položaj žene u Hrvatskoj«, u: Jasna A. Petrović (ur.). *Diskriminacija žena u Hrvatskoj*. Zagreb: ICFTU CEE Women's Network – Ženska sekcija SSSH, str. 6–8.
- Lukić, Atila i Maslov, Gordan (2014). »Did somebody say 'transition'? A critical intervention into the use of a notion«, *Praktyka Teoretyczna*, 13 (3): 203–223. doi: 10.14746/pt.2014.3.8
- Maldini, Pero (2007a). »Relevantnost tranzicijskoga modela u postkomunističkom kontekstu«, *Društvena istraživanja*, 16 (4–5): 781–804.
- Maldini, Pero (2007b). »Socio-cultural Aspects of Transition«, u: Pero Maldini i Davorka Vidović (ur.). *Transition in Central and Eastern European Countries. Experiences and Future Perspectives*. Zagreb: Political Science Research Centre Zagreb, str. 63–76.
- Maldini, Pero (2008). *Demokracija i demokratizacija*. Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku.
- Mansfield, Edward D. i Snyder, Jack L. (2007). »The Sequencing 'Fallacy'«, *Journal of Democracy*, 18 (3): 5–10. doi: 10.1353/jod.2007.0047

- Milardović, Anđelko (2007). »Transition and Consolidation of Democracy«, u: Pero Maldini i Davorka Vidović (ur.). *Transition in Central and Eastern European Countries. Experiences and Future Perspectives*. Zagreb: Political Science Research Centre Zagreb, str. 37–61.
- Nodia, Ghia O. (2002). »The Democratic Path«, *Journal of Democracy*, 13 (3): 13–19. doi: 10.1353/jod.2002.0050
- O'Donnell, Guillermo (1996). »Illusions about Consolidation«, *Journal of Democracy*, 7 (2): 34–51. doi: 10.1353/jod.1996.0034
- Peračković, Krešimir (2004). »Sociologija tranzicije: strukturalni, sociokulturni i neomodernizacijski pristup«, *Društvena istraživanja*, 13 (3): 487–504.
- Poljanec-Borić, Saša (2007). »Od paradoksalne modernizacije do samoupravne postmodernizacije. Rasprava o suvremenom razvoju hrvatskog društva«, *Društvena istraživanja*, 16 (3): 359–378.
- Pusić, Vesna (1998). *Demokracije i diktature. Politička tranzicija u Hrvatskoj i jugoistočnoj Europi*. Zagreb: Durieux.
- Ramet, Sabrina P. i Matić, Davorka (ur.) (2006). *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj. Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Zagreb: Alinea.
- Sanderson, Stephen, K. (1997). »Evolutionism and its Critics«, *Journal of World-System Research*, 3 (1): 94–114.
- Sekulic, Dusko i Sporer, Zeljka (2002). »Political Transformation and Elite Formation in Croatia«, *European Sociological Review*, 18 (1): 85–100. doi: 10.1093/esr/18.1.85
- So, Alvin Y. (1990). *Social Change and Development. Modernization, Dependency and World-System Theories*. Newbury Park – London – New Delhi: Sage Publications.
- Švarc, Jadranka, Lažnjak, Jasminka, Šporer, Željka i Polšek, Darko (ur.) (2004). *Transition Countries in the Knowledge Society*. Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar.
- Tomić-Koludrović, Inga i Petrić, Mirko (2005). »Creative Industries in Transition: Towards a Creative Economy«, u: Nada Švob-Đokić (ur.). *The Emerging Creative Industries in Southeastern Europe*. Zagreb: Institute for International Relations, str. 7–23.
- Tomić-Koludrović, Inga i Petrić, Mirko (2007a). »Hrvatsko društvo – prije i tijekom tranzicije«, *Društvena istraživanja*, 16 (4–5): 867–889.
- Tomić-Koludrović, Inga i Petrić, Mirko (2007b). »Da societa in transizione a societa mista: la Croazia tra due modernizzazioni«, u F. Botta, I. Garzia i P. Guaragnella (ur.). *La questione adriatica e l'allargamento dell'Unione europea*. Milano: Franco Angeli, str. 127–161. http://www.unizd.hr/Portals/13/pdf/ITK--Two_modernizations.pdf.
- Verdery, Katherine (1996). *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Vrcan, Srđan (2001). *Vjera u vrtlozima tranzicije*. Split: Glas Dalmacije – Revija Dalmatinske akcije.
- Županov, Josip (1995). *Poslije potopa*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Županov, Josip (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma: odabrane rasprave i eseji (1995. – 2001.)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

What after the (Social) Transition? Critical Remarks Regarding the Use of the Transition Approach in Sociological Examinations of Croatian Society

Krešimir ŽAŽAR

Department of Sociology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Croatia

kzazar@ffzg.hr

This article provides basic outlines of a prospective, more comprehensive, critical evaluation of the use of the concept of transition in sociological discourse in post-socialist Croatia. Certain terminological confusions were briefly considered, relations among disciplines that address transition were clarified, and historical roots of the transition model – as well as its fundamental determinants and crucial propositions – were indicated. Particular attention was paid to the examination of drawbacks and different critical objections directed at the transition approach. These objections include: a) mechanistic determinism and neo-evolutionism; b) implicit teleological presumptions; c) political reductionism of sorts; d) hypotheses about the sequential character of transition; e) ideological assumptions. Certain revisions aiming to overcome the objections to the transition approach were presented. Those revisions indicated departure from particular rigid assumptions enshrined in the classic transition model and enabled proliferation of different theoretical approaches that allowed the possibility of diverse outcomes of transition processes. Additionally, the status of Croatian society regarding the dynamics of ongoing transformation processes was discussed, and the heuristic potential and epistemological validity of application of the transition approach was examined. Owing to the drawbacks denoted in the article, the transition approach was deemed inappropriate for the analysis of the social dynamics of Croatian society. The urgency for development of authentic conceptual-analytical tools suited for the inquiry of social processes and for macroscopic dissection of the contemporary social environment was emphasized. The construction of such theoretical instruments must be sensitive to specific attributes of a particular society. Furthermore, such instruments should holistically encompass the totality of social universe and, correspondingly, avoid reductionism that may stem from analytical primacy being given to any singular social domain. It was concluded that the development of authentic theoretical tools is considerably more pertinent than the »import« and uncritical application of theoretical models generated in other social environments.

Key words: the transition model, critical evaluation of the transition approach, explanatory power of the transition approach, developmental dynamics of post-socialist societies, contemporary Croatian society